

Herdenkingscultuur tussen erfgoed en ritueel

De verleiding van het presentisme

Willem Frijhoff

In het raam van de *expert meeting* over virtueel herdenken die op 28 oktober 2011 in de Hollandsche Schouwburg te Amsterdam was georganiseerd, was mij als cultuurhistoricus om een reflectie op het thema ‘Herdenkingsculturen tussen erfgoed en ritueel’ gevraagd.¹ Zowel erfgoed als herdenking zijn thema’s die thans, en wellicht meer dan ooit, centraal staan in het collectieve zelfverstaan van veel groepen en gemeenschappen in de bevolking van West-Europa. De vormen die de relatie tussen erfgoed en herdenking aanneemt voegen zich ook des te gemakkelijker naar een ritueel idioom daar vrijwel alle ritueel naar vorm en uitvoering een meer of minder nauwe relatie tot erfgoed heeft. Ritueel ontstaat niet *ex nihilo*, maar ontleent zijn materiële vorm en het design van zijn performance gewoonlijk aan het historische geheugen van een groep, gemeenschap, cultuur of samenleving. Ook al mag zeker niet worden gesteld dat de betekenis van ritueel in de historische vorm zelf ervan besloten ligt, en dat rituelen per traditie dus een onveranderlijke betekenis zouden hebben, impliceert het doorlopende proces van zingeving, betekenisbeschrijving en waardering van ritueel toch steeds beslist de een of andere vorm van verwijzing, herdenking of gedachtenis, en gebeurt dat gewoonlijk niet bij toeval of *at random*. Daar is al zoveel over geschreven dat ik niet de illusie heb daar als cultuurhistoricus in het raam van zo’n *expert meeting* iets zinnigs aan toe te voegen. Voor een zinvolle invalshoek moeten we in een andere richting denken. Niet die van een soort historiografische of cultuurhistorische synopsis, maar een die rekenschap geeft van de ontwikkeling op de lange termijn, inclusief de toekomst. Ik zal dus inzoomen op context en achtergrond, vanuit een vogelvluchtpositie.

Op zoek naar een sterke these die het mogelijk maakt erfgoed en herdenking in een reflectie over de langere termijn aan elkaar te koppelen, ben ik uitgekomen bij de noties van tijdservaring en historiciteit zoals die centraal staan in het werk van de Franse historicus François Hartog (*1946). Hartog is *directeur d’études* (onderzoekshoogleraar) aan de École des Hautes Études en Sciences Sociales te Parijs, op de leerstoel voor oudere en nieuwere historiografie. In het thans vrijwel exclusief door de Angelsaksische wetenschap gekoloniseerde Nederland is zijn werk minder bekend, maar het heeft veel gezag in de zuidelijke, mediterrane helft van Europa, in Latijns-Amerika en in Oost-Azië, dat wil zeggen in

¹ ‘From site to site. Virtueel herdenken: contexten en perspectieven’, een *expert meeting* gehouden op 28 april 2011 in de Hollandsche Schouwburg te Amsterdam, en georganiseerd door het Kenniscentrum Ritualiteit dat gevestigd is aan de School of Humanities, Tilburg University, en het Joods Historisch Museum te Amsterdam.

landen die wetenschappelijk nog een eigen identiteit en een open toekomst hebben. Hoewel hij ook in alle grotere talen van dat deel van de wereld is vertaald (Italiaans, Spaans, Portugees, Duits, Pools, Turks, Japans, Arabisch, Grieks, Bulgaars, Hongaars), is zijn werk, kenmerkend genoeg, maar mondjesmaat in het Engels verschenen. Begonnen als historicus van de Griekse en Romeinse oudheid, in het bijzonder van de tijdsopvatting van de Griekse historicus Herodotos,² heeft hij zich geleidelijk ontwikkeld tot een specialist van de ervaring van de tijd door de geschiedenis heen en van de evolutie van de notie van tijd. In het bijzonder heeft hij zich gebogen over de manier waarop mensen met het tijdsbesef omgaan, hoe zij de historische tijd waarnemen en hoe zij die in een verhaal gieten.³ Noties als erfgoed (*patrimoine*) en herinneringscultuur (*culture mémorielle* en *lieux de mémoire*) komen daarbij herhaaldelijk centraal te staan. Hoewel de klassieke oudheid zijn oorspronkelijke terrein van onderzoek was, heeft zijn werk zich steeds meer in een brede theoretische zin ontwikkeld en heeft hij de door hem gemunte begrippen intussen op een veelheid van thema's en terreinen toegepast. Doordat zijn werk zich met de jaren steeds meer in de richting van het heden en de toekomst is gaan bewegen, stelt het mij in staat de noties erfgoed en herdenking te koppelen aan een reflexief en conceptueel kader. Daarin staat een bijzonder begrip centraal dat Hartog in een reeks studies heeft ontwikkeld en dat in zijn in 2003 verschenen *opus magnum* volledig is uitgewerkt, namelijk het begrip *régimes d'historicité*, oftewel historiciteitsregiems.⁴

Dat concept steunt mede op het denken van de Duitse historicus en geschiedtheoreticus Reinhart Koselleck (1923-2006) die in zijn vele studies een volwaardige theorie van de historische tijdservaring ontwikkeld heeft.⁵ Daarnaast dankt het zijn ontwikkeling aan de dialoog die de auteur vele jaren heeft gevoerd met zijn Franse collega-historicus aan dezelfde instelling Pierre Nora (*1931).⁶ In zijn internationaal hoog gewaardeerde en in vele landen nagevolgde werk *Les lieux de mémoire* heeft Nora de ook al uit de klassieke oudheid stammende notie

² François HARTOG: *Le miroir d'Hérodote. Essai sur la représentation de l'autre* (s.l. [Paris] 1980).

³ François HARTOG: *Évidence de l'histoire. Ce que voient les historiens* (Paris 2005; pocketuitgave Folio-Histoire 2007); IDEM & Jacques REVEL (éds.): *Les usages politiques du passé* (Paris 2001).

⁴ François HARTOG: *Régimes d'historicité. Présentisme et expérience du temps* (Paris 2003; pocketuitgave Folio-Histoire 2012). Een eerste artikel hierover verscheen al in 1993, IDEM & G. LENCLUD: 'Régimes d'historicité', in A. DUTU & N. DODILLE (éds.): *L'état des lieux en sciences sociales* (Paris 1993).

⁵ Zie hierover recent Marian NEBELIN: 'Zeit und Geschichte. Historische Zeit in geschichtswissenschaftlichen Theorien', in Andreas DEUSSER & Marian NEBELIN (Hrsg.): *Was ist Zeit? Philosophische und geschichtstheoretische Aufsätze* (Berlin 2009) 51-93. Over Koselleck, Ute DANIEL: 'Reinhart Koselleck', in Lutz RAPHAEL (Hrsg.): *Klassiker der Geschichtswissenschaft. 2. Von Fernand Braudel bis Natalie Z. Davis* (München 2006) 166-194.

⁶ Over hem François DOSSE: *Pierre Nora, homo historicus* (Paris 2011).

locus memoriae (*lieu de mémoire*, geheugenplaats) een nieuwe actualiteit gegeven.⁷ Net als Hartog ontwikkelde Nora zijn visie vanuit een analyse van ons huidige tijdsbesef: naar ons gevoel, stelt hij, verandert de tijd steeds sneller, groeit het verleden ten koste van het heden en vertalen wij dat gevoel van een ons ontsnappend heden in een zoektocht naar nieuwe, in het verleden herkenbare wortels; wij legitimeren die als ‘erfgoed’ en operationaliseren ze in de vorm van ‘geheugenplaatsen’ tot aanhechtingspunten van onze herinneringscultuur.⁸ Evenals Nora’s werk is ook dat van Hartog intussen in de Angelsaksische wereld doorgedrongen en zijn hun begrippen door gezaghebbende auteurs overgenomen. *Lieux de mémoire, sites of memory*, de letterlijke weergave van de klassieke term *locus memoriae*, is in de Engelse vertaling van Nora’s hoofdwerk *realms of memory* geworden, een term die inderdaad beter aangeeft dat ‘plaats’ door Nora zowel in fysieke als in immateriële zin wordt verstaan, dus als willekeurig welk aanhechtingspunt wordt gebruikt.⁹ Ook *regime of historicity*, de letterlijke vertaling van Hartog’s kernbegrip, heeft de Angelsaksische literatuur gehaald en is daar door gezaghebbende auteurs overgenomen. In Nederland vinden we het begrip terug in het werk van de Amsterdamse geschiedtheoreticus Chris Lorenz.¹⁰

Het begrip *régime d'historicité* klinkt rijkelijk vaag, en dat is het ook zolang het niet aan concrete ontwikkelingen wordt gekoppeld. Kort samengevat kunnen we een *régime d'historicité* definiëren als de (voortdurend veranderende) verhouding tussen de categorieën ‘verleden’, ‘heden’ en ‘toekomst’ die in een gegeven tijdperk, periode of moment onze tijdsperceptie domineert en de concrete ervaring, voorstellingswijze en vormgeving daarvan bepaalt. Het gaat dus niet over het verleden of de toekomst zelf, als ‘reële’ gegevens of verschijnselen, over de geschiedenis “wie es eigentlich gewesen” (om de roemruchte definitie van Leopold von Ranke te citeren), maar over de manier waarop men daarmee omgaat, over de categorieën verleden en heden die men gebruikt, de maatschappelijke

⁷ Pierre NORA: *Les lieux de mémoire* 1-7 (Paris 1984-1992). Zie voor deze ontwikkelingen: Willem FRIJHOFF: *De mist van de geschiedenis. Over herinneren, vergeten en het historisch geheugen van de samenleving* (Nijmegen 2011), met uitvoerige literatuuropgave.

⁸ Ik suggereerde ooit zelf de vertaling ‘geheugenboei’, die beter aangeeft dat het om een aanhechtingspunt gaat voor een betekenisgeving die per definitie een vlottend, veranderlijk karakter draagt. Ook Nora zelf vond deze suggestie aantrekkelijk maar zijn sleutelterm was intussen al gemeengoed geworden. Zie Willem FRIJHOFF: ‘Dieu et Orange, l’eau et les digues. La mémoire de la nation néerlandaise avant l’État’, in *Le Débat. Histoire, politique, société* 78 (janvier-février 1994) 20-30.

⁹ Pierre NORA: *Realms of memory. Rethinking the French past* 1-3 (New York 1996-1998). Over deze vertaling, Hue-Tam HO TAI: ‘Remembered realms: Pierre Nora and the French national memory’, in *The American Historical Review* 106/3 (June 2001). Nieuwe editie: *Rethinking France. Les Lieux de mémoire* 1-4 (Chicago 1999-2010).

¹⁰ Chris LORENZ: ‘Unstuck in time. Or: the sudden presence of the past’, in Karin TILMANS, Frank VAN VREE & Jay WINTER (eds.): *Performing the past. Memory, history, and identity in modern Europe* (Amsterdam 2010) 67-102.

waarde die men daarin stopt of de culturele betekenis die men daaraan geeft, en in hoeverre die van invloed zijn op onze levenservaring in het heden.¹¹ Om een voorbeeld te geven: wie goed naar het huidige discours over onze recente geschiedenis luistert, merkt dat er nu twee bijna tegenovergestelde opinies over de verzuiling heersen. Volgens de ene groep is de verzuiling niet alleen definitief voorbij maar heeft ze ook veel minder invloed gehad dan men nog recent dacht. Volgens de andere groep is de verzuiling een van de majeure categorieën van onze manier van omgaan met samenleven geweest; ze kan niet alleen niet uit het verleden worden weggedacht maar werkt ook door in onze manier van omgaan met nieuwe groepsverschillen, bijvoorbeeld tussen de joods-christelijke cultuur en de islam. Hetzelfde geldt trouwens voor historici die vormen van ‘verzuiling’ in een steeds verder verleden willen terugvinden. In het eerste geval is sprake van een (althans naar intentie) ‘realistisch’ discours over het verleden, waarbij ‘verzuiling’ als een historisch verschijnsel wordt gezien dat aan een in de tijd beperkte bestaanservaring gekoppeld is en dat op een gegeven moment definitief voorbij is, ja dat door de mensen die daarna komen ook niet goed meer kan worden herbeleefd of ten diepste kan worden begrepen. In het tweede geval tendeeft de term ‘verzuiling’ ernaar een categorie van historisch zelf-verstaan te worden, en daarmee een onderdeel van een historiciteitsregiem: het verleden mag dan voorbij zijn, zo is de boodschap, maar onze manier om het te benaderen is dat niet, en daarmee krijgt het verleden zelf ook een bepaalde toekomstwaarde, al was het alleen maar als semantische categorie. Het gaat mij er nu even niet om of die boodschap in dit concrete voorbeeld al dan niet juist is, maar om de manier van omgaan met het verleden, om de manier waarop wij het in ons geschiedbeeld en onze tijdservaring integreren. François Hartogs centrale stelling is dat het historiciteitsregiem in de loop van de laatste eeuw, beter nog, de laatste decennia, radicaal veranderd is, en dat er in plaats van een gerichtheid op integratie van het verleden in historische tijd of op een sequentieel evenwicht tussen verleden (herinnering, nostalgie, trauma) en toekomst (hoop en verwachting), waarvan de heilsgeschiedenis de meest volmaakte uiting is, een nieuw regiem is ontstaan dat we als *présentisme* kunnen kenmerken.

¹¹ Zie voor verklarende of meer theoretische artikelen over dit begrip van de hand van Hartog, François HARTOG: ‘Time, history and the writing of history: the order of time’, in R. THORSTENDAHL & I. VEIT-BRAUSE (eds.): *History-making. The intellectual and social formation of a discipline* (Stockholm 1996) 85-113; François HARTOG: ‘Toward an archaeology of historical thinking’, in Jorn RÜSEN (ed.): *Western historical thinking. An intercultural debate* (New York / Oxford 2002) 65-71; François HARTOG: ‘Time and heritage/Temps et patrimoine’, in *Museum International* 57, 227 (2005) 7-18; François HARTOG: ‘Régimes d’historicité’, in Sylvie MESURE & Patrick SAVIDAN (éds.): *Dictionnaire des sciences humaines* (Paris 2006) 980-982; François HARTOG: ‘Sur la notion de régime d’historicité. Entretien avec François Hartog’, in Christian DELACROIX, François DOSSE & Patrick GARCIA (éds.): *Historicités* (Paris 2009) 133-149.

In dat regiem wordt alles op het heden betrokken, niet alleen de ervaringswereld van ieder van ons en van ons allen tezamen, maar ook de manier waarop wij met het verleden omgaan: het verleden is altijd aanwezig, het is nooit voorbij. De schuld van het verleden wordt ook nooit weggeschreven, afbetaald of verzoend. Het blijft een onoplosbare schuld die ook in de toekomst steeds maar weer het heden belast en die als een actuele schuld wordt gezien ook van die mensen die er in feite part nog deel aan hebben gehad maar er alleen bij betrokken kunnen worden als we het (in een ‘realistische’ tijdsopvatting onherroepelijk voorbij) verleden als een categorie van hun actueel zelfverstaan gebruiken. Voorbeelden daarvan zijn er thans in onze leefwereld te over: denken we aan de manier waarop sinds enkele decennia met de slavernij wordt omgegaan, in Amerika maar ook in Nederland. Het slavernijverleden is actueler dan ooit, en de herinnering daaraan wordt in steeds weer nieuwe monumenten geactualiseerd – monumenten overigens, zoals het nationaal Monument Slavernijverleden in het Amsterdamse Oosterpark, die het verleden niet ‘realistisch’ voorstellen maar het metaforisch of semantisch representeren (‘opnieuw present maken’) in min of meer abstracte vormen die op uiteenlopende manieren kunnen worden geduid.¹² Nabestaanden van de slachtoffers roepen om ‘herstelbetalingen’ voor onrecht, mishandeling of leed dat hun voorouders is aangedaan alsof het om henzelf ging. Het verleden wordt zo tot een verstaanscategorie die voortdurend tegenwoordigheidswaarde heeft en nooit ‘echt’ verleden wordt. Die categorie kan ook steeds weer worden opgeroepen door belanghebbenden – bij gelegenheid zelfs door *would-be* belanghebbenden die er slechts belang bij hebben een schuldvraag neer te leggen bij personen of groepen met wie ze om de een of andere manier in onmin leven.

Het Neurenbergtribunaal is daar feitelijk al mee begonnen door te verklaren dat misdaden tegen de menselijkheid niet kunnen verjaren, met andere woorden, door het verleden tot een historisch verleden te laten worden maar het een duurzame actualiteit te geven. Feitelijk betekent dit dat de categorie tijd een totaal andere betekenis heeft gekregen. Majeure misdaden, die hetzij door hun maatschappelijke betekenis (zoals koningsmoord, denk aan Balthasar Gerards’ moord op Willem van Oranje), hetzij door hun afschuwwekkend karakter of door hun massaliteit als onvergeeflijk werden beschouwd, werden in vroeger eeuwen niettemin afgerond en in een definitief voorbij verleden geplaatst, door

¹² Zie bijvoorbeeld het grote verschil tussen ‘realistische’ studies over het slavernijverleden als die van J.M. POSTMA: *The Dutch in the Atlantic slave trade 1600-1815* (Cambridge 1990) of Pieter C. EMMER: *De Nederlandse slavenhandel 1500-1850* (Amsterdam 2000), vertaald als *The Dutch slave trade 1500-1850* (New York 2006) en de empathische benadering van het NINSEE (Nationaal Instituut Nederlands Slavernijverleden) te Amsterdam, zoals vertegenwoordigd in Alex VAN STIPRIAAN, Waldo HEILBRON, Aspha BIJNAAR & Valika SMEULDERS: *Op zoek naar de stille... Sporen van het slavernijverleden in Nederland* (Leiden / Amsterdam 2007).

een zo hoge of afschuwelijke straf op te leggen dat de maatschappij genoegdoening kreeg, of door een act van verzoening of vergeving dan wel een afkoopsom waarmee alle partijen de zaak gesloten en vergeten verklaarden. De misdaad werd dan verleden tijd, en in principe mocht er ook niet meer aan worden herinnerd, althans niet in de zin dat daaraan enigerlei vorm van beschuldiging, dus van hernieuwde tegenwoordigstelling kon worden ontleend. Onverjaarbaarheid, een categorie die ook in ons eigen rechtsstelsel steeds meer aan invloed wint en steeds vaker wordt geclaimd, betekent in feite dat een misdaad nooit verleden tijd kan zijn en altijd weer actueel kan worden, dus tegenwoordig kan worden gesteld zolang er weer nieuwe gegevens, interpretaties of meningen over opdoemen. Dat is precies de presentistische wending.

Een ander voorbeeld is de manier van omgaan met het genocide-concept. Genocide is in oorsprong een analytisch, historisch, door een VN-conventie van 1948 gedefinieerd concept dat beschrijft hoe in een nauwkeurig plaatsbaar verleden welbewust hele volkeren of naties fysiek, in hun levensvoorwaarden, en zo mogelijk ook cultureel (dus in de herinnering) werden uitgeroeid. Het is dus een concept dat in feite maar in een beperkt aantal gevallen van massaal geweld bruikbaar is. Het is de collectieve vorm van de aloude *damnatio memoriae*: men doodt de persoon die men als schuldige aanwijst en zorgt tegelijk dat de herinnering aan hem of haar wordt uitgewist. Van een analytisch concept is genocide thans tot een verstaanscategorie geworden die niet alleen verklarende historische waarde voor het begrip van het verleden heeft maar die ook een steeds vaker duurzame actualiteitswaarde heeft, als presentistisch concept, voor het zelfverstaan van steeds meer bevolkingsgroepen die zich al dan niet terecht door hun omgeving bedreigd voelen. Uiteraard doel ik hier niet op de Shoah, want dat is een historische genocide-act *sui generis* geweest die alleen mensen van apert kwade wil nog weigeren te erkennen. Maar het gaat mij om andere thans met de notie genocide aangeduide maar historisch of conceptueel minder scherp afgebakende vormen van massaal geweld en destructie die veelmeer in een historisch schemergebied liggen, niet alleen wat de realiteit van de uitvoering maar soms ook wat de schuldvraag binnen de groep zelf betreft. Duidelijke voorbeelden van dat laatste zijn de Eerste Wereldoorlog met zijn militaire hecatomben en de Armeense genocide (1915), maar vooral de Algerijnse oorlog (1954-1962) in een kolonie die door de Fransen als authentiek nationaal grondgebied werd beschouwd en waarvan, te oordelen naar de enorme stroom recente getuigenissen en publicaties, de schuldvraag vijftig jaar na dato actueler lijkt dan ooit.

Maar de term genocide wordt nu ook gebruikt voor massamoorden onder de volkeren op de Balkan (Srebrenica), in de context van de kolonisatie van Latijns-Amerika (de Indianen) en thans ook van Noord-Amerika, van Australië (de Aboriginals) en delen van Afrika (onder andere in Zuid-Afrika bij de kolonisatie, later de Berbers, recent Rwanda en Darfur), in Cambodja en Ceylon, en

in het Chinese rijk (denk aan Tibet). Recent is de term opgerekt tot de massamoord op de inwoners van de Banda-eilanden in voormalig Nederlands-Indië door Jan Pietersz Coen vanaf 1621, en tot de koloniale slachtingen tijdens de steeds weer opflakkerende Atjeh-oorlog (1873-1914), met name onder generaal Van Heutsz. In beide gevallen heeft het concept 'genocide' tot een presentistische herwerking en herduiding van de historische gebeurtenissen geleid. Van een vooral heuristische term om een massamoord aan te duiden is 'genocide' een verstaanscategorie geworden waarmee het verleden in presentistische zin kan worden herschreven, en feitelijk ook wordt herschreven, om nieuwe actualiteitswaarde te krijgen. Het Van Heutsz-monument in Amsterdam-Zuid, nog in 1935 opgericht als monument voor het koloniale gezag, is in 2007 bijgewerkt en radicaal omgeduid tot Monument Indië-Nederland, nadat tegenstanders van het monument door de jaren heen met diverse meer of minder openlijke vormen van verzetsritueel de actualisering en herduiding ervan hadden voorbereid. Een soortgelijke omduiding zien we trouwens elders, bij het IJzermonument in Diksmuide (Vlaanderen). Van een monument voor de Eerste Wereldoorlog is dat eerst tot een gedenkteken van de Vlaamse Ontvoogding en thans tot een monument voor de Vrede geworden.

Het tweede voorbeeld betreft het standbeeld van Jan Pietersz Coen in Hoorn uit 1893. Zijn ontvolkingspolitiek van de Banda-eilanden door uitroeiing en deportatie van de Bandanezen, om strikt economische motieven (dus precies die VOC-mentaliteit die een onnadenkende christelijke minister-president enkele jaren geleden zo ophemelde), was bij historici bepaald niet onbekend maar ze was al lang geleden bijgezet in het rijk beladen graf van de wreedheden van Nederlanders tijdens het koloniaal bewind.¹³ Door een recent burgerinitiatief kreeg ze echter niet alleen algemene bekendheid maar werd ze ook aangegrepen voor een presentistische herziening van de herinneringscultuur, met een wijziging van de verklarende tekst op het monument. Het standbeeld viel trouwens bij toeval vanzelf van zijn sokkel, zoals, eveneens door een merkwaardig toeval, in november 1996 Hendrick de Keyzers zeventiende-eeuwse beeld van Erasmus voor de St.-Laurenskerk in Rotterdam van zijn sokkel viel op het ogenblik dat zijn betekenis voor de actualiteit ter discussie stond en in de publieke opinie van de stad werd geherdefinieerd. Zulke wijzen van omgaan met het verleden verwijzen natuurlijk regelrecht naar allerlei vormen van herdenken en herinneren, naar monumenten en rituelen. Herdenken is vaak trouwens een van de meest opzichtige, soms zelfs spectaculaire vormen ervan, en tegelijk een vorm die het verleden zowel op een individuele modus kan oproepen als op een collectieve manier, in of door een groep, een plaats, een sector van de samenleving, een natie of een samenleving zelf. Wanneer de categorie toekomst daaraan

¹³ Vgl. Alex VAN STIPRIAAN & Ellen BAL: 'De VOC is een geloof. Kanttekeningen bij een populair Nederlands imago', in Manon VAN DER HEYDEN & Paul VAN DE LAAR (red.): *Rotterdamers en de VOC. Handelscompagnie, stad en burgers (1600-1800)* (Amsterdam 2002) 213-243.

gekoppeld wordt, verwijst deze naar de betekenis die herdenking kan hebben, zowel voor de eigen omgang met de toekomst als voor de toekomst van het herdenken zelf op de langere termijn.

Voor ons thema – herdenkingscultuur tussen erfgoed en ritueel – is niet zozeer het abstracte begrip ‘historicitetsregiem’ zelf van belang als wel wat daardoor wordt verondersteld, namelijk de verhouding van onze tijdsbeleving (dus de inzet van de categorieën verleden, heden en toekomst) tot het erfgoed. Er zijn al heel wat auteurs die hebben gewezen op wat we met een lelijk maar duidelijk woord de vererfgoediging of vererfgoedisering van de samenleving mogen noemen.¹⁴ Die vererfgoedisering raakt onze herinneringscultuur in het hart. De betekenis daarvan voor de toekomst kunnen we beter begrijpen vanuit een analyse van het historiciteitsregiem, want ze vormt een uiting van de veranderingen daarin. De term erfgoed is als juridisch begrip al oud, maar pas recent heeft hij een betekenis gekregen die hem tot een politiek actiebegrip heeft gemaakt, aanvankelijk in de combinatie ‘cultureel erfgoed’, nu gewoonlijk versmald tot ‘erfgoed’, maar nog steeds wel met de impliciete betekenis van ‘cultureel erfgoed’. De term ‘cultureel erfgoed’ is in Nederland eerst in de jaren zeventig van de vorige eeuw op de publieke agenda gezet, aanvankelijk in een kunst- en architectuurhistorisch perspectief, maar al heel spoedig in een veel bredere zin, in samenhang met een reeks gelijktijdig opgekomen begrippen en benaderingen die allemaal een actieve cultuurparticipatie en een welbewuste omgang met de tijdsdimensie veronderstellen of impliceren.¹⁵ Ik denk dan aan een hierboven genoemde term als plaatsen van herinnering (*lieux de mémoire*, dat wil zeggen plaatsen waar historische gebeurtenissen of waarden cultureel herinnerd worden, die dus het geheugen aan het werk zetten en vandaar tot ritueel handelen leiden), aan het collectief of maatschappelijke geheugen (dat wil zeggen de collectieve herinnering aan wat voor de gemeenschap belangrijk wordt geacht), of aan volkscultuur, een domein dat in enkele invloedrijke werken uit de jaren zeventig ook wetenschappelijk geïdentificeerd en gerehabiliteerd werd als ‘echte’ cultuur met een lange tijdsdimensie, dus een verleden, al dan niet recent uitgevonden.

Die ontwikkelingen beperkten zich natuurlijk niet tot Nederland. Ze vonden op hetzelfde moment heel prominent plaats in Engeland (de *heritage industry*) en Frankrijk (het *patrimoine* en de patrimonialisering van de cultuur), maar ook elders. De Frankrijk-kenners vinden bij François Hartog een lumineuze passage waarin hij de esthetische en op hoge kunst gerichte cultuurpolitiek van de Fran-

¹⁴ Willem FRIJHOFF: *Dynamisch erfgoed* (Amsterdam 2007); IDEM: ‘Cultural heritage in the making: Europe’s past and its future identity’, in Johannes VAN DER VOS (ed.): *The humanities in the European research area. International conference, Amsterdam, The Netherlands, 2 September 2004* (Den Haag 2005) 17-29, herdrukt in *Annual of Medieval Studies at CEU* [Boedapest] 14 (2008) 233-246.

¹⁵ Frans GRIJZENHOUT (red.): *Erfgoed. De geschiedenis van een begrip* (Amsterdam 2007).

se minister André Malraux in 1959 afzet tegen die van zijn linkse opvolger Jack Lang, 23 jaar later.¹⁶ Malraux wilde met zijn cultuurpolitiek de “belangrijkste werken van de mensheid toegankelijk maken”, Lang wilde “het nationale, regionale of groepserfgoed bewaren voor het gemeenschappelijke nut van de hele samenleving”. Tussen die twee doelstellingen ligt meer dan een verschil in opvatting over de omvang van het erfgoed: het erfgoed is intussen van status veranderd. Het is niet langer iets van het verleden dat waard is om bewonderd te worden, het is iets van het heden dat moet worden gebruikt voor de constructie van de toekomst. Niet alleen de definitie van erfgoed is dus veranderd, ook de kijk erop: van een archeologische is dat een etnologische of antropologische blik geworden. Dat bevordert het proces van vererfgoedisering of patrimonialisering: eigenlijk is alles wat in de samenleving plaatsvindt en door een wetenschapper of een goed geschoolde beleidsmedewerker wordt geobserveerd daar een mogelijk object van. Die presentistische en tegelijk alomvattende insteek op ‘cultuur’ is ook de basis van de nieuwe notie ‘immaterieel erfgoed’. We zien dat heel duidelijk in het nog niet zo lang geleden door de Nederlandse overheid opgerichte Fonds voor Cultuurparticipatie, waarvan het uitgangspunt kan worden gedefinieerd als een voortdurende participatieve verduurzaming en reactivering van erfgoed: erfgoed is steeds en overal, en het vormt de inspirerende basis van ons huidige zelfverstaan, is de nauwelijks nog impliciete boodschap.

Die algemene patrimonialisering verwijst niet meer naar een *object* erfgoed dat naar tijd en plaats een bijzondere waarde heeft gekregen, maar naar het *proces* van voortgaande en duurzame erfgoedvorming. Dit impliceert dat de notie erfgoed al vroeg een universele waarde heeft gekregen, althans in potentie. Er wordt wel gesteld dat het Web 2.0 en de opkomst van de notie ‘digitaal erfgoed’ die universalisering zouden hebben bewerkt, maar dat lijkt mij niet correct. Ze is geen gevolg van de digitale revolutie, maar vormt er juist een van de voorwaarden van, ook al zorgt het web ontegenzeglijk voor enorme uitbreidingen van het arsenaal en voor veel grotere potenties voor input, behoud, deling en gebruik. De universalisering ligt echter al besloten in de etnologische blik op het erfgoed en in de vertaling van de oorspronkelijk fysieke *lieux de mémoire* (herinneringsplaatsen) in immateriële vormen, die al in het gelijknamige werk van Pierre Nora in de jaren tachtig plaatsvond.¹⁷ Maar de echte omslag ligt niet in

¹⁶ HARTOG: *Régimes d'historicité* 196.

¹⁷ Die universalisering klinkt ook door in Kees RIBBENS: *Een eigentijds verleden, alledaagse historische cultuur in Nederland 1945-2000* (Hilversum 2002), en in de nieuwe, typisch presentistische opzet van het mislukte Nationaal Historisch Museum, naar de brochure van Valentijn BYVANCK & Erik SCHILP: *Het Nationaal Historisch Museum stimuleert de historische verbeelding* (Arnhem 2008), tegelijk met een commodificering van het verleden als een vermarktbaar en *ad libitum* manipuleerbaar product. In dat museumproject kreeg dat vorm in de ‘Nationale automatiek’, de ‘What if? History’ en andere voorstellen aan de bezoekers om zelf hun geschiedenis te bedenken. Vgl. Christina GOULDING: ‘The commodification of the past, postmodern pastiche, and the search for authentic experi-

de overgang of de uitbreiding van materieel naar immaterieel erfgoed, doch in de mogelijkheid om een monument, een vorm van erfgoed of een herinneringsplaats, of die nu materieel dan wel immaterieel is, om te vormen van *monument* naar *evenement*. Met andere woorden, er een zodanige structuur aan te geven dat niet het statische monument of het erfgoed (als medium om het verleden te herinneren) maar het dynamische evenement of ritueel de betekenis bepaalt, en herinnering tevens herdenking wordt. Tegelijk daarmee wordt de ontwikkeling naar een toenemende universalisering echter afgekap. Een evenement is immers nooit universeel, ook al speelt het naar vorm en betekenis met universalia. Het is altijd presentistisch, en de concrete zingeving ervan blijft beperkt tot de groep mensen die op dezelfde manier met het heden weten om te gaan.

Alles bij elkaar constateren we dus een ontwikkeling in drie fasen van het historisch bewustzijn. Kort gezegd: van de klassieke narratieve geschiedenis, via de herinneringscultuur (de *histoire mémoire*) naar de patrimonialisering of vererfgoedisering (de *histoire patrimoniale*). In die laatste twee fasen ligt al een duidelijke rituele component omdat het hier om actiebegrippen gaat: de herinneringscultuur steunt op actieve participatie, de patrimonialisering steunt op een proces van erkenning en toe-eigening. Daarbij wordt een tweede centrale notie geactiveerd, die van identiteit. Erfgoed bestaat bij de gratie van het identiteitsgevoel van de erfgenamen, via een proces van in- en uitsluiting. Erfgoed is eigendom van wie het geërfd heeft, en in beginsel van niemand anders, al kan het in tweede instantie met anderen worden gedeeld of door weer anderen worden toegeëigend. Maar daaraan ligt een welbewuste act van deling ten grondslag die niet zondermeer door alle erfgenamen hoeft te worden geaccepteerd.

Erfgoed bestaat in de kern uit een proces van overdracht. Zonder overdracht geen erfgoed, maar overdracht impliceert keuze van degenen aan wie wordt overgedragen, dus beperking. In eerste instantie lijkt het digitale web hier een ideaal alternatief te bieden. Het web belooft duurzaamheid, algemene toegankelijkheid (al kan die heel goed door belanghebbenden worden beperkt), en onbegrensde tijd en ruimte, maar dat zijn externe voorwaarden. Het web verleent zelf geen betekenis. De betekenis ligt in het erfgoed dat wordt overgedragen of in het proces van overdracht zelf. Vormen van erfgoed zijn, in de term van Krzysztow Pomian, 'semioforen', betekenisdragers.¹⁸ Maar juist als semioforen zijn ze onderworpen aan de temporaliteit. Een erfgoedsemiofoor getuigt per definitie altijd van een verleden, iets uit het verleden, maar waarvan een zichtbaar of naspeurbaar aspect van belang is voor het heden. Het zijn herinneringsobjecten, herinneringsplaatsen of herinneringsvormen die hun beperking vinden in de wensen en mogelijkheden van het heden om met het verleden om

ences at contemporary heritage attractions', in *European Journal of Marketing* 34/7 (2000) 835-853.

¹⁸ Krzysztow POMIAN: *De oorsprong van het museum. Over het verzamelen* (Heerlen 1990).

te gaan. Relieken zijn een heel duidelijk voorbeeld van zulke erfgoedsemioforen, omdat ze een op het eerste gezicht eenvoudige en eenduidige, algemeen herkenbare betekenis hebben, die van herinnering aan een betekenisvolle dode. Maar hun receptie wordt heel duidelijk ingeperkt door tijd, plaats, en groeps-ideologie (bijvoorbeeld als zij de identiteit van een groep markeren), maar ook door handelingsmodellen, vormen van ritueel die zelf weer kunnen veranderen in functie van deze en andere variabelen. En wat voor relieken geldt, geldt eigenlijk voor alle andere fysieke herinneringsvormen, inclusief een digitaal monument, dat naar zijn vorm virtueel is maar naar zijn receptie evengoed fysiek.

En daar komt het historiciteitsregiem weer om de hoek kijken. Weer even terug naar het monument. Er zijn grofweg twee soorten monumenten, die ook twee verschillende relaties met het verleden onderhouden. Erfgoedmonumenten, zoals de Hollandsche Schouwburg, leven eigenlijk bij de gratie van de dreiging van vernieling en verdwijning. Was die dreiging er niet, dan was de monumentenstatus niet nodig geweest, want door het historisch narratief krijgen ze in principe voldoende verankering in de herinneringscultuur van de samenleving. Het allereerste als historisch 'monument' getypeerde bouwwerk, de Bastille, werd dat ook pas na de afbraak. Heden, verleden en toekomst hebben hier dus een duidelijke relatie van gezamenlijke betekenisgeving. De andere betekenis van 'monument' is niet die van erfgoed maar ligt in de herinneringscultuur. Dat is in het bijzonder de betekenis van het Digitaal Monument voor de Joodse Gemeenschap in Nederland en het Community Joods Monument. Maar die herinneringscultuur kleeft aan veel recente oorlogsmonumenten: monumenten in de zin van bewaard gebleven resten van het oorlogsverleden, die weliswaar eveneens moeten opboksen tegen de dreiging te verdwijnen doch die niet zozeer om hun objectief monumentale status behouden blijven maar om hun rol in de herinneringscultuur. Dat is des te opmerkelijker daar het op het eerste gezicht vaak om volstrekt triviale voorwerpen gaat, zoals een barak die na de oorlog voor strikt agrarische doeleinden werd gebruikt en daarbij langzaam versleet, dus aan het eind van zijn alledaagse gebruikstraject raakte. Ook die barak is een semiofoor, maar de betekenis is er pas in tweede instantie door een vorm van secundaire toe-eigening, musealisering en monumentaal hergebruik aan gehecht.¹⁹ Er is in onze samenleving een groeiend aantal objecten, vormen van toegeëigend erfgoed die een betekenis hebben gekregen die eigenlijk maar in heel beperkte mate en soms in geen enkel opzicht meer aan het object zelf is af te lezen. Die betekenisgeving wordt alleen door een narratief discours of door een rituele omgang met het object bereikt. Maar dat geldt ook voor de

¹⁹ Zie voor het begrip musealisering en het begin van dit proces de fundamentele studie van Ad DE JONG: *De dirigenten van de herinnering. Musealisering en nationalisering van de volks-cultuur in Nederland 1815-1940* (Amsterdam 2001), en voor de musealisering van het oorlogsleed de opstellen in Frank VAN VREE & Rob VAN DER LAARSE (red.): *De dynamiek van de herinnering: Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationale context* (Amsterdam 2009).

erfgoedmonumenten zelf: kort gezegd, het *monument* wordt steeds meer een *memorial*, een *plaats* waar herdacht wordt of een *vorm* van herdenking, die dreigt los te zingen van het substraat, of dat nu uit materieel of immaterieel erfgoed bestaat.

Dit impliceert een nieuwe verhouding tussen de categorieën verleden en heden: de betekenisgeving is in toenemende mate aan de toe-eigening in het heden gebonden, aan vormen van ritualisering die een houvast geven dat het verleden nu niet meer zo duidelijk biedt. Betekenisgeving is in absolute zin zelfs mogelijk zonder dat er enige duidelijke band met het verleden bestaat. Daar ligt precies het presentisme dat François Hartog in zijn werk voor ogen heeft. Dat presentisme brengt een aantal problemen en gevaren mee. Het heden historiseert zichzelf daarin zonder dat het door de hardheid van het verleden wordt geleid of gecorrigeerd. Het construeert zelf een zinvol verleden, soms helemaal losgezongen van de verleden werkelijkheid – al weten ook wij natuurlijk dat ‘werkelijkheid’ geen onafhankelijke variabele maar evengoed een geconstrueerd gegeven is. In de professionele geschiedschrijving wordt ‘werkelijkheid’ echter geconstrueerd op een ‘realistische’ modus, aan de hand van een set van regels, zeg maar het historisch ambacht, die een waarborg tegen misvatting en misbruik inbouwen.

In het presentisme zinkt het verleden zelf weg, en omgekeerd wordt de geschiedenis (in de zin van geschiedschrijving) daarin een narratief artefact dat de band met het heden gaat missen omdat het heden steeds minder door historische analyse gestalte krijgt maar steeds meer door vormen van betekenisgeving voor identiteit, of door geritualiseerde zingeving. Het gemeenschappelijke erfgoed dat steunt op een door allen herkend verleden, dus op de categorie verleden als dat wat een gemeenschap deelt, valt uiteen in fragmentarische herinneringsculturen, die alleen een specifieke groep betreffen en voor anderen ook niet zonder meer herkenbaar zijn of betekenis kunnen krijgen. Sensatie, emotie, gevoel (in de zin van Johan Huizinga’s ‘historische sensatie’) neemt de plaats in van analyse. In plaats van een historisch narratief of een visuele analyse, staat het presentisme erop gericht een gevoelig verleden (dus een verleden dat voor een bepaalde groep een sterke, identiteitsvormende betekenis kan hebben) tegenwoordig te stellen met alle mogelijkheden die de techniek biedt. Die mogelijkheden worden door de digitale techniek aanzienlijk vergroot, maar het blijft techniek. De betekenisgeving zelf moet worden gevonden in een zinvolle verhouding tussen enerzijds de categorie verleden, dus het bewustzijn dat iets wat voorbij is intrinsiek geschikt is om betekenis te geven aan het heden, en anderzijds de categorie heden, dus de capaciteit om het verleden te zien als iets wat definitief voorbij is en desondanks voldoende diepgang behoudt om als verleden de beleving van het heden een eigen zin te geven.

De notie van erfgoed is, we zagen het al, vrij recent. De opkomst ervan, en hier sluit ik me weer aan bij François Hartog, houdt nauw verband met de omslag van het oude historiciteitsregiem waarin een groep of samenleving haar bestaansrecht uit haar historische traject putte, naar het nieuwe historiciteitsregiem dat presentistisch van aard is. Het concept 'erfgoed' kunnen we volgens Hartog's analyse zien als een uit de actualiteit geboren remedie tegen het gevoel van cesuur, van breuk dat die wisseling van regiem ons heeft opgelegd. Voortaan vormt niet langer de geschiedenis (als analytisch verhaal) maar de toe-eigening van een als persoonlijk aan gevoeld of ervaren verleden de kern van de relatie tussen die twee tijds categorieën. Erfgoed wordt namelijk niet vanuit het verleden maar vanuit het heden gedefinieerd: het beantwoordt aan een handelingscategorie van het heden, waardoor men invloed wil uitoefenen op het heden, een massief, opdringerig heden. De notie erfgoed schept daartoe een categorie objecten, handelingen of waarden die de actoren in een presentistische samenleving de overtuiging (of misschien de illusie?) geven dat hierdoor de band met de categorie verleden wordt hersteld.

Ik zeg uitdrukkelijk de 'categorie' verleden, niet 'het' verleden, want in het nieuwe regiem hoeft erfgoed helemaal niet oud te zijn, en al evenmin authentiek of oorspronkelijk. Het gaat om objecten, handelingen of waarden die al dan niet terecht het patina van het verleden opgelegd krijgen, maar vervolgens wel als zodanig voortleven. De 'categorie verleden' is wat brocante en nepantiek onderscheidt van authentieke ouderdom. Authenticiteit is namelijk een verplichte waarde uit het oude historiciteitsregiem. Daarin had het verleden zelf betekenis en konden objecten uit het verleden die betekenis dan ook alleen uitdragen als ze daadwerkelijk authentiek waren, dus fysiek aan het verleden gerelateerd. Maar die intrinsieke authenticiteit tilde de objecten tegelijk boven de toe-eigening door een specifieke groep uit: ook anderen konden daar betekenis aan ontlenuen. In het nieuwe regiem domineren twee nieuwe vormen van zingeving: de herinneringscultuur (de *histoire mémoire*) die de behoeften van het heden voorop stelt en tot vormen van herdenking ritualiseert, en de patrimonialisering (de *histoire patrimoine*), die door middel van het door alle betrokkenen gedeelde narratief over de overdracht van erfgoed een groep, een *community*, constitueert en haar een eigen identiteit verschaft. Authenticiteit is daarmee een externe waarde geworden: ook in het nieuwe presentistische regiem is authenticiteit een belangrijke waarde en een centrale sensatie. Ze ligt echter niet langer zonder meer in het historische object of de 'realistische' representatie van de gebeurtenis besloten, maar in het actuele proces van ervaring, beleving en toe-eigening, kortom in het ritueel van de herdenking. Het is niet langer een historische kwaliteit maar een presentistische emotie. Dat is op dit moment haar kracht, maar op de lange duur wellicht haar zwakheid.

Summary

This article provides a theoretical framework for the analysis of recent changes in the memorial culture. It focuses on the notion of 'regimes of historicity' developed by such historians as Reinhart Koselleck and in particular by the French historian François Hartog. Regimes of historicity are not concerned with the 'realist' modes of history writing by the professional historians but with the way in which the categories of 'past', 'present' and 'future' are appropriated for the experience of time. In Hartog's view, time is at present experienced on what he calls the 'presentist' mode, i.e., that the past is never a 'realist', forgotten past any more but is experienced as extremely lively and emotionally present. The article examines briefly the consequences of this 'presentist turn' for the presence of the past in present-day society, including the heritage turn, the rise of memorial sites and the change of the memorial culture from monument to memorial, and from a place into an event.

Willem Frijhoff (*1942) is emeritus-hoogleraar geschiedenis van de Nieuwe Tijd aan de Vrije Universiteit, Amsterdam, en bekleedt in 2010-2012 de Erasmuswisselleerstoel van de G.Ph. Verhagen Stichting aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Tevens is hij voorzitter van de programmacommissie Culturele Dynamiek (NWO).
E-mail: w.t.m.frijhoff@vu.nl; willem.frijhoff@gmail.com.